

РОЛЯТА НА ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ПОДДЪРЖАНЕТО НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ УСТОИ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ОБЩЕСТВА

Д-р Евелина Миланова,
д-р Полина Заркова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Изложението се фокусира върху учебни дисциплини с ясно изразена интегративна природа, каквито са гражданското образование, езиковото обучение, здравното образование и интеркултурното образование. Гражданското образование се разглежда като неделима част от образователната система, ориентирана към успешната социализация на младите личности, а неговите цели са представени в контекста на придобиване от страна на обучаващите се на т.нар. *гражданска компетентност*, характеризираща се с трикомпонентен дизайн от знания, умения и отношения.

Ключови думи: гражданско образование; гражданска компетентност; здравно образование; интеркултурно образование; обучение по български език

Човешките колективи винаги са изпитвали сериозен интерес към начините, чрез които подрастващите биват подготвени за превръщането им в пълноценни членове на общността, и как последните да бъдат приучени да вземат резултатно участие в живота на социума. В наши дни този интерес би могъл да се квалифицира като факт от първостепенно значение с оглед на успешната социализация на младите личности, като особена роля му се придава в демократичните общества.

През изминалия ХХ век бяха извършени радикални опити в страни от Азия, Африка, Централна и Източна Европа, Латинска Америка, чрез които местните жители заявиха своето желание за живот, изграден върху демократичните принципи на гражданските общества. Светът нееднократно стана свидетел как тоталитарни или авторитарни режими бяха поетапно заменени с демократичен тип държавно управление.

Като нацията с най-отдавнашното в глобален аспект конституционно обусловено демократично управление, жителите на САЩ традиционно споделят схващането, че гражданското образование (ГО) е есенциално по своята роля

за поддържането на този вид държавна политика. Техният надхвърлящ вече двеста години опит в съответната посока сочи недвусмислено, че нагласите както на отделния индивид, така и на преобладаващата част от населението за битуване в условията на демократично устроено държавно формиране не се унаследяват, а следва да се предават под формата на обучение на следващите поколения и да се подхранват у тях най-вече чрез силата на личния пример – не само неговото рамкиране в анахроничен план, но и с оглед на съвременните тенденции, детерминиращи структурата и динамиката на човешките колективи. Историческият развой на обществата е наложил извода, че демокрацията по своята същност не е „машина, която се самозадвижва“; тя трябва да бъде съзнателно репродуцирана като форма на съществуване от всяка следваща генерация. Предвид предходното необоримо твърдение ГО следва да се възприема като първостепенна грижа, с която да бъдат отглеждани младите личности, защото в съвременния все по-глобализиращ се свят е трудоемко да се открие друга задача, която да надхвърля по значение възпитанието на отговорни, емпатични и добре информирани индивиди. Демокрацията, като процес и като състояние, бива поддържана от хора с респектиращи знания, умения и нагласи; от хора, носещи ценностите и принципите ѝ, и поради това е от императивно значение всички обществени прослойки, групи, гилдии и под. да бъдат обхващани своевременно от подходящ тип ГО.

Винаги в контекстите на разговорите за ГО е уместно и нетривиално да се цитира становището на един от най-видните борци за граждански права и свободи от недалечното минало – президента на ЮАР Н. Мандела, който застъпва схващането, че образованието, като своеобразно средство за облагодоряване в интелектуален аспект, трябва да се възприема убедено от всички като най-мощното оръжие, с което може да се промени светът. Дефинираният традиционно като фундаментална и изначална определяща черта на човешките колективи трисъставен конструкт, изграден от възпитание, образование и обучение, обичайно се интерпретира като акселериращ механизъм за предаване на житейския опит на следхождащите генерации, който в дадени параметри на конфигурация на условия би могъл да подsigури едновременно устойчивост и променливост на развитието. Предвид това може да се заключи, че ГО и общото образование са поле, обединяващо общовалидните ценности и приоритетите от по-частно естество, които споделят съвременните социуми, и че двете следва все повече да задълбочават своите допирни в тематичен план аспекти. Една от възможните директории на подобно сближаване „се проявява чрез разнообразието от измерения на свързаността между формалното и неформалното образование, при това на всички етапи и степени на функциониране на образователните системи“ (Strakova 2018).

ГО разполага с две базови функции със социална природа, които биват (1) репродуктивна, отнасяща се традиционно до продуцирането и култивира-

нето на социалните взаимоотношения и целяща поддържането на политическото статукво; и (2) конструктивна, тоест функция с иновационна ориентираност, чрез която се упражнява директен и/или индиректен инфлуенс върху младите личности за възприемчивост и приемане на политическите новости, настоящия бит на колектива, индустриалното развитие. Поради това няма да е пресилено да се обобщи следното: ГО е фундаментът на демократичните общества.

Съвременните образователни търсения, отнасящи се до формирането и развиването на гражданската компетентност у членовете на обществото, с оглед на своята комплицираност не могат да се приравнят само до формалното обединяване на отделните индивиди чрез „външното“ споделяне на традиционни ценности, плод на общото историческо минало. Настоящите образователни политики следва да са в състояние да отговорят на въпроса защо живеем заедно, както и да приучават подрастващите да търсят и сами да създават възможности за активно участие в обществения живот. Опитите за разрешаването на тези въпроси намират отклик в Доклада на комисията „Делор“ на ЮНЕСКО за съдържателните специфики на образованието през XXI век: „Образованието има ясната или поне подразбираща се задача да подготви всеки за тази социална роля. В днешното сложно общество участието в общи инициативи надхвърля тясно политическите рамки. Фактически всеки ден, в работата, в културните си занимания или като консуматори всички членове на обществото трябва да поемат персонална отговорност за другите. Училищата трябва да подготвят хората за тази роля, като ги запознаят с техните права и задължения и като развият техните социални умения, насърчавайки работата в екип“ (Ivanov 2000).

ГО функционира и като своеобразна спойка, която обединява социума. Ако се вземе предвид например внушителното многообразие на идеи, циркулиращи сред американското общество, може да се набележи следната работеща закономерност: целта на ГО е всички учебни заведения от системите на средното образование (СО) и на висшето образование (ВО) да се фокусират върху предаването и затвърждаването на онези ценности, които са детерминиращи за демократичните граждански общества, а не да прокламира нравственост и/или поведение, черти на характера и принципи, считани за значими и споделяни само от определени групи или индивиди (етнолингвистична принадлежност, общи религия, раса, произход, обществена прослойка, начин на живот, сексуална ориентация и под.), като не бива да се повлиява от мащабите на последните, тъй като основната функция на ГО е да обединява, а не да разделя хората.

Натрупаният опит позволява да се достигне до следното заключение: оказва се, че е сравнително лесно да се „произведат“ технически грамотни хора, но е предизвикателство да се „продуцират“ такива с висока степен

на осведоменост и с манталитет, свързани с ГО. ГО, реализиращо се в колектив, споделящ демократични принципи, е по презумпция образование, съпътствано от самоуправление на обучаваните, тоест те се отнасят отговорно към политическия курс в държавата, а не са негови пасивни наблюдатели. Превръщането на индивидите в граждани, които да се стремят да построят общество, в което се съблюдава човешкото достойнство, в което правата и свободите не се погават и в което общото благосъстояние се счита и за персонален стремеж, е едновременно времеемка и почти имагинерна задача. Разбира се, предходният извод не бива да се тълкува като примиреност, с която демокрацията, като структура на социума и като майндсет на индивида, бива интерпретирана като недостижима утопична величина. От друга страна обаче, за да бъде успешно реализирано ГО, то трябва да притежава реалистичен профил – залегналите в неговото съдържание цели и задачи да могат да бъдат действително постигнати.

Целите на ГО в дългосрочен план следва да бъдат осъществявани чрез придобиване от страна на обучаващите се на т.нар. *гражданска компетентност* (ГК). Подобно на всеки останал вид компетентност ГК също има трикомпонентен дизайн от знания, умения и отношения, свързани със същността на ГО. Класическото триединство е тематично насочено към овладяване на познания и култивиране на атитюди, свързани с правата на индивида и с неговите отговорности, със загрижеността за реализирането на обществения интерес, със законодателството и правосъдието, с разделението на властите, с равенството между хората и културното разнообразие, с общосподеляни ценности и принципи, с патриотичното образование. За приоритетен елемент в курикулума на ГО обикновено се приема придобиването на умения за „компетентното и отговорно участие в местния и национален граждански и политически живот“ (Ivanov 2000). Подобно усвояване на съответните способности е свързано с овладяване на комплекс от познания, привычки, нагласи и персонални качества, отнасящи се до обучение в духа на основните принципи на демокрацията.

Интелектуалните умения – персонални и колективно проявявани, свързани тематично с ГО, са неразделна част от съдържателното ядро на интегративното естество на ГК. За да бъде в състояние например да обмисли критически определен политически проблем, засягащ вътрешнонационални казуси или такъв от международен порядък, индивидът следва да умее да тълкува същността на въпроса, да проследява и да анализира неговия генезис и корелациите му с настоящата социално-икономическа обстановка, а също и да притежава асортимент от ментални средства, които да насочва ефективно за осъзнаването и разрешаването на подобни казуси, които не са прецедент в управлението на съвременните демократични общества.

Конгресът на Съединените американски щати гласува и приема през 1994 г. *Образователни цели 2000*. Две от общо осемте залегнали в документа цели се

отнасят до ГО. Например разписаната под номер три цел „Ученически достижения и гражданство“ е предполагала – при една ефективна реализация, че докъм 2000 г. подрастващите ще са в състояние да проявяват свободно езикова комуникативна компетентност по роден (английски език) и по чужд език, компетентност по математика, природни и обществени науки, компетентност по хуманитарни дисциплини като история, география и икономика, изкуство и че в същото време всяко училище ще съумее да гарантира, че обучаващите се ще могат впоследствие да се социализират успешно до степен, която ще им позволи да се превърнат в граждани, упражняващи вещо и отговорно своите права и отговорности. Със сходно съдържание и замисъл се оказва и шестата цел от *Образователни цели 2000*, чието осъществяване е трябвало да доведе до следния ефект: към 2000 г. гражданите на САЩ би трябвало да притежават равнище на грамотност и ядро от знания, умения и отношения, които да ги превърнат в конкурентоспособни конкуритори, които да участват дейно в световните икономически отношения и успоредно с това да битуват като пълноценни членове на социума, знаещи и прилагащи разумно своите граждански права.

Наред с овладяването на познания и интелектуални умения от страна на членовете на дадено общество, които да разширяват полето на своята ГК, ГО в демократично устроените страни следва да се фокусира върху усвояването на компетенции, които са изискуемо условие за резултатно, информирано и надеждно с оглед на осъзнаването на собствената отговорност участие в политическия живот на гражданското формиране. Тези способности биха могли да се разграничат в три тематично обособени категории: (1) *взаимодействащи* – тип умения, които позволяват на гражданите да проявяват кооперативност и екипност в работния процес; (2) *мониторингови* – способности, чрез които индивидът може да осмисли конкретен политически казус и да заеме аргументирано отношение спрямо него, което да подкрепи също с активни законосъобразни действия; (3) *влияещи* – компетенции, които смислово са релевантни на капацитета на гражданите да реагират – емоционално и реактивно – на политическите решения, изменения, тенденции и т.н., както и на управлението на формалните и неформалните по своя характер процеси, съпътстващи функционирането на дадена общност. Затова е съвсем резонна закономерността, която произтича от сложността на изтъкнатите по-горе базови умения, отнасящи се до ГК на подрастващите – развиването на умения за изразяване на гражданска позиция и за участие в политическия живот на социума на различно равнище е дълготраен процес, чието начало следва да се полага в най-първите класове в образователните институции и чийто развой да продължава през целия период на придобиване на СО от страна на подрастващите, а също и във висшите училища. ГК има нулево равнище (най-ниско първоначално равнище) с оглед на нейното придобиване в определен момент

от житейския път на индивида, но с категоричност може да се твърди, че нейното съдържателно ядро практически няма завършек и лимит за достигане, тъй като винаги има с какво и как да се надгради компетентността на отделната личност.

ГО е и следва да се счита за неделима част от образователната система, ориентирана към успешната социализация на младите личности в една страна. Този тип образование е както едновременно специфичен тематичен участък (ползващ се със свои методи, организационни форми, цели, задачи и др.) от общото образование и негов неразлъчен компонент. Предвид този факт ГО и училищната общообразователна подготовка в СО в глобален и национален мащаб трябва да се възприемат и разглеждат като органично свързани явления. Възпитанието на подрастващите като средство за култивирането у тях на желани и смятани за ценни от общността нагласи и способности също играе значима роля във формирането на гражданско съзнание у отделния индивид. Редица черти на характера, които имат отношение към овладяването на ГК, се образуват в хода на възпитанието на младите личности; колкото по-масово те биват формирани и задълбочавани, толкова по-висока степен на развитие с оглед на прилагането на принципите за демократичност и гражданственост се постига при структурирането и функционирането на колектива, състоящ се от техните носители. Безспорно се налага изводът, че е невъзможно индивидът да бъде квалифициран като добър гражданин, ако не притежава или владее само формално есенциални по своето значение човешки качества като вежливост, състрадание, честност, съпричастие, чувство за обективна справедливост, за граждански дълг и др. Неслучайно в съвременните цивилизовани общества възпитателният процес, който обучава подрастващите на подобни атитюди и нравствени категории, се е приравнил до обща цел на семейството, общността и социума, религиозните институции (например църквата, духовните училища и пр.) и т.н.

Специфичното при реализирането на обучение за овладяване на ГК се изразява в това, че при ГО се поставя сериозен акцент върху съвместното проявление на придобитите знания, способности и нагласи, които са обикновено нужни на индивида за упражняването на отговорно и компетентно гражданство като член на социум, структуриран и съществуващ в демокрация, регламентирана чрез конституция. Функционирането като гражданин на подобно общество предполага усвояването на качества и отношения, чрез които се осигуряват способности за изразяване чрез действия и заявяване на позиция, отнасящи се до нечия индивидуална или обща не-зависимост, еманципация и отстояване на принципи убеждения, които са важни за дадена личност и/или общност и чието зачитане не вреди на другите членове, тоест паралелно следване на своите идеи и цивилизовано толериране на чуждите такива; прояви на алтруизъм, патриотизъм, колективизъм и на ангажираност към обществено значими въпроси; демонстриране и убедено отстояване на честност, дръзновение, мо-

рална устойчивост, емпатия и др.; признаване и опазване на човешкото достойнство; прояви на уважително и вежливо отношение към останалите членове на социума, особено когато няма основания за демонстриране на друг тип поведение; умения за критическо мислене и за направа на информиран избор; осъзнато зачитане на закона и на неговите представители; компетенции за водене на преговори и за обединяване около разумни компромиси и т.н.

Неоспорим е фактът, че изследванията на степента на ГК в системата на СО у нас далеч превишават като обем и като резултати същите в системата на ВО. Въпросната закономерност става особено отчетлива след въвеждането на ГО в образователната парадигма на българското СО като пълноценна учебна дисциплина, за чието обезпечаване с учебни програми (УП) и учебни материали (дидактически средства) солидни научни трудове бяха разработени и издадени от имена, ползващи се със завиден имидж в съответните среди (Р. Вълчев, Д. Василева, Л. Стракова, Ив. Иванов и т.н.). Засега обаче българското СО все още „прохожда“ на полето на ГО и все още няма установени традиции в съответната сфера, по-конкретно такива, които да бъдат следвани и прилагани в хода на педагогическия дискурс в училище от специалистите, ангажирани с неговото преподаване. Смушаващ е също фактът, че не се провеждат квалификационни обучения в тази посока, които да повишат ГК на самите преподаватели, а дори нерядко и при наличието на такива, към тях се проявява незначителен интерес от страна на педагогическите специалисти.

Идентична е ситуацията с форми на обучения, целящи задълбочаването на компетентностите на заетите в сферата на СО у нас, свързани със здравното (ЗО), екологичното (ЕО) и интеркултурното образование (ИКО). Минималната заинтересованост от страна на учителското съсловие към подобен тип квалификационни форми, отнасящи се до дисциплини, които могат да се определят като съвсем „млади“ с оглед на образователните традиции в България (Държавният образователен стандарт – ДОС, за тях е регламентиран чрез нормативната уредба едва през 2016 г.), се забелязва и при четирите нови направления, като ГО е само едно от тях. Опитите за създаване на висококвалифицирани и мотивирани кадри за обезпечаване нуждите на СО на този етап не бележат очаквания резултат, като това налага следните два нерадостни извода. Първо, българското СО не разполага с широк набор от специалисти, които компетентно биха могли и съответно биха желали да преподават в училище ЕО, ЗО, ИКО или ГО и обикновено се ангажират с тези дейности поради липса на алтернатива, използвайки съмнителна в своята обхватност и задълбоченост подготовка, която често дори не е подплатена с целенасочена работа за придобиване на нужните познания и преодоляване на определени дефицити, отнасящи се до учебния материал. Второ – затвърждава се обезпокоителното усещане, че средностатистическият български учител не изпитва особено желание да се образова във сферата на иновативни, авангардни с оглед на традиционните учебни предмети у нас,

отличаващи се с подчертана монолитност и които са сравнително по-лесни за усвояване. Последната равностетка навежда на мисълта, че педагогическите специалисти в СО у нас вероятно изпитват затруднения при овладяването и преподаването на подобни дисциплини с изразено интегративна природа, каквито са несъмнено ЕО, ЗО, ИКО и ГО. Дали нежеланието за ангажирането с този тип обучение се дължи на недостатъчните разяснения от експертните органи (РУО, МОН, специалисти от ВО и под.) в дадената посока, на занижената академична компетентност на педагогическия колектив, на пионерските изяви в полето на ученето, преподаването и оценяването на тези четири предмета и др., предстои да се разбере. Но безусловно пред СО у нас застава нелеката задача препятствията в коментирания аспект да бъдат обследвани и премахнати, за да може и нашата образователна система да се изравни с научните постижения и практическите резултати – например формиране на гражданско общество, положено върху и изповядващо демократичните принципи и ценности, характерни за останалите автономни държавни формирования, принадлежащи към съвременния цивилизован свят.

ЛИТЕРАТУРА

- ВАСИЛЕВА, Д., 2012. *Политики и практики на гражданското образование в обучението по български език*. София : Софи-Р.
- ГОСПОДИНОВ, В., 2021. Гражданското образование и активността на студентите – между формалното и неформалното (във и извън аудитория) – педагогически паралели и проекции, *Педагогика*, 9, София.
- ЗАРКОВА, П., 2020. *Развиване на умения за участие в интеркултурен диалог чрез обучението по български език*. София: Сиела.
- ИВАНОВ, И., 2000. *Въпроси на гражданското образование*. Шумен.
- МИЛАНОВА, Е., 2019. *Развиване на функционалната грамотност на учениците чрез обучението по български език*. София: Сиела.
- НАРЕДБА № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование: сайт на МОН.
- СТРАКОВА, Л., 2018. *Гражданското образование – интегриращ фактор за формалното и неформалното образование*. В: С. Николаева, *Антология. Неформално образование*. София: Св. Климент Охридски.

REFERENCES

- VASILEVA, D. 2012. *Politiki i praktiki na grazhdanskoto obrazovanie v obuchenieto po balgarski ezik*. Sofiq: Sofi – R.
- GOSPODINOV, V., 2021. *Grazhdanskoto obrazovanie i aktivnostta na studentite – mezhdur formalното i neformalното (vav i izvan auditoriya) – pedagogicheski paraleli i proektsii*, *Pedagogika*, 9, Sofia.

- ZARKOVA, P. 2020. *Razvivane na umeniya za uchashtie v interkulturen dialog chrez obuchenieto po balgarski ezik*. Sofia: Siela.
- IVANOV, I. 2000. *Vaprosi na grazhdanskoto obrazovanie*. Shumen.
- MILANOVA, E. 2019. *Razvivane na funktsionalnata gramotnost na uchenitsite chrez obuchenieto po balgarski ezik*. Sofia: Siela.
- NAREDBA №13 ot 21.09.2016 g. za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto I interkulturnoto obrazovanie: sait na MON.
- STRAKOVA, L., 2018. *Grazhdanskoto obrazovanie – integrirasht faktor za formalnoto i neformalnoto obrazovanie*. V: S. Nikolaeva, Antologia. Neformalno obrazovanie. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.

THE ROLE OF CIVIC EDUCATION FOR MAINTENING THE DEMOCRATIC BASIS OF CONTEMPORARY SOCIETIES

Abstract. The article is focused on the academic subjects that possess clearly marked integrative essence (civic, language, health, intercultural education). Civic education is considered as an integral part of the educational system aiming the successful socialization of youngsters. The goals of civic education are overseen in the light of gaining *civic competence* with three-dimensional structure of knowledge, skills and attitudes by the students.

Keywords: civic education; civic competence; health education; intercultural education; bulgarian language training

✉ **Dr. Evelina Milanova**

ORCID iD: 0000-0002-6951-1314

Faculty of Slavic Studies

University of Sofia

15, Tsar Osvoboditel Blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: egmilanova@uni-sofia.bg

✉ **Dr. Polina Zarkova**

ORCID iD: 0000-0002-7575-5884

Faculty of Slavic Studies

University of Sofia

15, Tsar Osvoboditel Blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: pzarkova@uni-sofia.bg